

<https://erd.um.ac.ir>



Research Article



Vol. 31, No. 1, 2024, p. 143 - 168

## Analyzing the Effects of Free Zones on the Urban Growth from the Perspective of Local Communities Maku Free Zone

A. Sadeghian<sup>1</sup>, N. Barakpour<sup>2\*</sup>

- 1- Ph. D of Urban Planning, University of Art, Tehran, Iran
- 2- Professor of Urban Planning, University of Art, Tehran, Iran

(\*- Corresponding Author Email: [barakpoor@art.ac.ir](mailto:barakpoor@art.ac.ir))  
<https://doi.org/10.22067/erd.2024.86563.1221>

Received:2024/01/26	<b>How to cite this article:</b> Sadeghian, A., & Barakpour N. (2024). Analyzing the Effects of Free Zones on the Urban Growth from the Perspective of Local Communities, Maku Free Zone. <i>Economics and Regional Development Journal</i> , 31(1): 143-168. (in Persian with English abstract). <a href="https://doi.org/10.22067/erd.2024.86563.1221">https://doi.org/10.22067/erd.2024.86563.1221</a>
Revised:2024/04/28	
Accepted:2024/05/29	
Available Online: 2024/05/29	

### 1- INTRODUCTION

In recent decades, free zones have rapidly emerged in developing countries like Iran. The primary goal of establishing these zones has mainly been to achieve economic progress at regional or national levels, while the development of surrounding local communities has received less attention. However, existing experiences indicate that these zones impact urban

growth and benefit the cities and villages located within them in various economic, social, physical, and environmental dimensions. In fact, the positive or negative transformations in these areas are directly and indirectly related to the level of success and attainment of the initial goals of these zones. Therefore, identifying and analyzing the types of effects and their causes is important. The main objective of this research is to analyze the effects of the formation of the Maku Free Zone on the local communities and the cities situated within it.

## **2- THEORETICAL FRAMEWORK**

In general, local communities and their values have received less attention within the neoliberal framework governing the paradigm of free zones. However, today, planners have reconsidered their strategies and plans after facing numerous challenges to play a more effective role in shaping these areas in ways that benefit local communities. Regarding the dimensions and criteria for measuring the impacts of urban growth on local communities, there are various perspectives, including physical and ecological, cultural and social, and economic-political spatial. Given the opposition between investment paradigms and public interest in free zones, there is a greater need to understand the reasons and patterns of growth based on the economic-political spatial perspective. In free zones, the investment-driven growth of cities typically results in reduced citizen participation and increased dominance of urban elites and capitalists over urban decision-making, whereas the right to participate, the right to allocate space, the right to centrality, and the right to citizenship are among the most important rights of the residents in these areas.

## **3- METHODOLOGY**

Given the main objective of the research, which is to analyze the effects of the formation of the Maku Free Zone on the local communities and the cities located within it (cities of Maku, Bazargan, Poldasht, Shute and Marganlar), documentary and survey methods were used to collect the required data. The survey was conducted by distributing questionnaires in

all the cities within the region. The statistical population in this study is equivalent to the urban population of the region, which is 97,428 and a random sampling method was used. The sample size, determined using the Cochran formula, is 536 people. The questions consisted of two phases: the first phase involved assessing urban growth according to the criteria reviewed in the theoretical foundations, and the second phase involved assessing local community satisfaction with the impacts of urban growth. The purpose of the questions was to examine indicators such as local community satisfaction, particularly the creation of equal opportunities, assessment of a sense of belonging, assessment of a sense of ownership of space, social trust, satisfaction with physical dimensions, access to housing, communications and recreational activities, and satisfaction with the living environment.

#### **4- RESULTS & DISCUSSION**

The research results show that, firstly, the growth of the urban area includes the development of urban infrastructure, transportation networks, and land uses related to tourism development. Secondly, local communities in this region have generally had a relatively small share in terms of benefiting from equal opportunities, participation, sense of ownership and belonging, trust, and satisfaction with housing and the urban environment. In terms of securing local community interests, after the establishment of the free zone, equal opportunities for using urban spaces have decreased. The citizens' sense of belonging to the city has diminished with the implemented urban growth pattern. The citizens' sense of ownership over urban spaces has been very low. Participation in providing opinions for urban planning has been very minimal. Social trust in actions taken after the establishment of the zone has been relatively hopeful for the urban community. Overall, based on the opinions of the local community, satisfaction with the physical aspects of urban growth, including housing and urban services, has been low after the establishment of the free zone, while satisfaction with public spaces has been average.

## 5- CONCLUSIONS & SUGGESTIONS

The Maku Free Zone has not been successful in achieving its goals, except in the areas of investment and urban construction. This indicates that the increased intensity of urban growth is more influenced by consumption, imports, and land speculation rather than the targeted indicators based on production. The lack of attention to the interests of the urban community in the physical growth system has been due to the prioritization of capital flow. Citizen dissatisfaction and reduced spatial justice in the use of urban spaces will eventually lead to severe conflicts between the local community and immigrants, professionals, and investors, ultimately resulting in the failure of productive capital inflows. Under various economic and speculative forces and groups, a spatial pattern has emerged in this region that facilitates the flow of capital and surplus profit to the benefit of the capitalist classes, depriving the cities of the benefits for their citizens. Given the role of urban growth in the development of free zones and addressing these issues, it is suggested that the local needs of the cities within the Maku Free Zone be integrated with the development approaches of this region and be defined as part of its process. Additionally, creating understanding, motivation, and determination in the development of these cities is the most crucial action in this regard, leading to the integration of services and improvement of the urban growth pattern based on investment and urban justice goals. Finally, establishing a structure for local community participation and oversight in the urban growth process of the Maku Free Zone is essential.

**Keywords:** Free Trade Zones, Urban Growth, Local Community, Maku Free Trade Zone.

## تحلیل اثرات مناطق آزاد بر رشد شهری از دیدگاه جوامع محلی منطقه آزاد ماکو

آرش صادقیان

دکتری شهرسازی، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه هنر، تهران، ایران

ناصر برک پور\*

دکتری شهرسازی، استاد دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه هنر، تهران، ایران

<https://doi.org/10.22067/erd.2024.86563.1221>

نوع مقاله: پژوهشی

### چکیده

در دهه‌های اخیر در کشورهای در حال توسعه همچون ایران، مناطق آزاد به سرعت شکل گرفته‌اند. هدف از احداث این مناطق، عمدتاً پیشرفت اقتصادی در سطح منطقه‌ای یا ملی بوده است و توسعه جوامع محلی پیرامون کمتر مورد توجه قرار گرفته است، در حالی که تجارب موجود نشان‌دهنده تأثیر این مناطق بر رشد شهری و منافع شهرها و روستاهای مستقر در آن در ابعاد مختلف اقتصادی، اجتماعی، کالبدی و زیست‌محیطی بوده است. در واقع تحولات مثبت یا منفی این نواحی، ارتباط مستقیم و غیرمستقیم با میزان موفقیت و دستیابی به اهداف اولیه این مناطق دارد؛ بنابراین شناسایی و تحلیل نوع اثرات و علل آن‌ها حائز اهمیت است. این تحقیق به دنبال آن است با استفاده از روش‌های اسنادی و پیمایش، به بررسی و تحلیل اثرات شکل‌گیری منطقه آزاد ماکو بر جوامع محلی آن (پنج شهر ماکو، بازرگان، پلدشت، شوط و مرگنر) بپردازد. نتایج نشان می‌دهد اولاً رشد محدوده شهری نسبی بوده است و در این زمینه، حوزه اثرگذار شامل توسعه زیرساخت‌های شهری، شبکه حمل‌ونقل و کاربری‌های مرتبط با توسعه گردشگری است. ثانیاً، جوامع محلی در این منطقه در زمینه بهره‌مندی از فرصت‌های برابر، مشارکت، احساس مالکیت و تعلق، اعتماد، رضایت‌مندی از مسکن و محیط شهری، غالباً سهم نسبتاً کمی داشته‌اند.

**کلیدواژه‌ها:** مناطق آزاد، رشد شهری، جامعه محلی، منطقه آزاد ماکو.

\* نویسنده مسئول: [barakpoor@art.ac.ir](mailto:barakpoor@art.ac.ir)

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۱۱/۰۶ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۳/۰۹

صفحات: ۱۶۸-۱۴۳

## مقدمه

رشد شهر، توسعه‌ای است که استفاده از زمین را جهت ساخت‌وساز تشدید می‌کند و شامل سطوح نفوذناپذیری است که با استفاده اصلی زمین برای تولید غذا یا استخراج منابع معدنی ناسازگاری دارد (Davidson, 2015). مطابق با این دیدگاه، رشد شهر شامل تبدیل اراضی کشاورزی و معدنی پیرامون شهر به محدوده شهری برای ساخت‌وساز است. در واقع رشد شهری، فرایند شهرنشینی است که شامل توسعه اقتصادی، یعنی توزیع فضایی فعالیت‌های اقتصادی از جمله درآمد می‌شود (Durlauf, 2018). رشد شهری با گسترش شهری قرابت معنایی دارد، اگرچه میان رشد و توسعه تفاوت وجود دارد. رشد، فرایند افزایش مؤلفه‌های کمی و انبساط سامانه‌ها در طول زمان است، درحالی‌که توسعه گونه‌ای از رشد است که ارتقای کیفی سامانه را به همراه دارد (Majedi & Pourjohari, 2012). از طرف دیگر، منطقه آزاد محدوده حراست شده بندری و غیربندری است که از شمول برخی از مقررات جاری کشور خارج است و با بهره‌گیری از مزایایی نظیر معافیت‌های مالیاتی، بخشودگی سود و عوارض گمرکی، عدم وجود تشریفات زائد ارزی، اداری و مقررات سخت و همچنین سهولت و تسریع در فرایندهای صادرات و واردات به جذب سرمایه‌گذاری خارجی و انتقال فن‌آوری به توسعه سرزمین اصلی کمک می‌کند (El Shimy, 2018).

در دهه‌های اخیر شکل‌گیری مناطق آزاد به‌ویژه در کشورهای درحال توسعه، نقش مؤثری در بهبود شرایط اقتصادی آن‌ها داشته است. رشد این مناطق تنها به ابعاد اقتصادی محدود نمی‌شود و منجر به توسعه منطقه‌ای در آن‌ها گردیده است. این تحولات باعث شده است تا مناطق آزاد از فضایی صرفاً برای تولید و صادرات به مکانی برای محل زندگی و ابتکار و توسعه فرهنگی تبدیل شده و به بخشی از پارادایم توسعه شهری جدید بدل گردد (Zeng, 2016). یکی از نکات مهم در چارچوب سیاستی مناطق آزاد، تعریف مقیاس فعالیتی مناطق، حوزه فعالیت‌های امکان‌پذیر در این مناطق و شایستگی برای هریک از استفاده‌کنندگان آن است. تعریف مقیاس مناطق بر اساس برنامه‌های کلان منطقه‌ای و آمایش سرزمین به دست می‌آید (Wang, 2023)؛ بنابراین اتخاذ سیاست ایجاد مناطق آزاد، به صورت کوچک‌مقیاس (پردازش کالا و...) تا کلان‌مقیاس (مناطق آزاد پهنه سرزمینی) صورت می‌گیرد (Von Claus Knoth, 2019). با توجه به محدودیت‌ها و تغییرات محیط اقتصاد کلان و جهانی، بسیاری از کشورها شروع به ایجاد مناطق اقتصادی با مساحت بیشتر و قرارگیری شهرها و مراکز سکونتی نموده‌اند و این امر منجر به رشد فیزیکی این شهرها شده است (Wang, 2023).

در سال‌های اخیر به‌ویژه در کشورهای در حال توسعه به‌خصوص چین، امارات متحده عربی و غیره در پاسخ به افزایش آزادسازی تجارت جهانی، اکثر گرایش‌ها به ایجاد مناطق آزاد بزرگ‌مقیاس و حوزه منطقه‌های جغرافیایی با طیف وسیعی از فعالیت‌های یکپارچه با اقتصاد ملی معطوف بوده است (Shaw, 2016). این مناطق شامل حوزه‌های شهری می‌شوند و مورد استقبال قرار گرفته‌اند. در واقع، این مناطق به شکل واحدهای سیاسی - اقتصادی هستند که اختیاراتی ویژه و فراتر از اختیارات سایر واحدها و عناصر تقسیمات کشوری دارند (Hafeznia, 2015: p. 108).

یکی از مهم‌ترین اثرات اجتناب‌ناپذیر مناطق آزاد، نقش آن‌ها در رشد شهری سکونتگاه‌های درون یا پیرامون خود است که این تأثیرات می‌تواند مثبت یا منفی باشد. در واقع در سکونت‌گاه‌ها و جوامع محلی پیرامون این مناطق، رویکردهای متفاوت و متناقضی از لحاظ نحوه شکل‌گیری، کاربری اراضی، مکانیابی فعالیت‌ها و غیره نمود پیدا می‌کند (Zeng, 2015). در نتیجه بررسی نقش رشد شهری مناطق آزاد در تحولات جوامع محلی پیرامون خود، حائز اهمیت است. هدف این پژوهش، تحلیل اثرات شکل‌گیری منطقه آزاد ماکو بر جوامع محلی (شهرهای) مستقر در آن است. بر این اساس، ابتدا دیدگاه‌های نظری مرتبط مطالعه می‌شود، سپس ضمن معرفی روش تحقیق و محدوده پژوهش، با بهره‌مندی از نتایج مطالعات نظری، اثرات شکل‌گیری منطقه آزاد ماکو بر سکونتگاه‌های پیرامون تحلیل می‌گردد.

#### تأثیر مناطق آزاد بر رشد شهری جوامع محلی

با بررسی تجارب مناطق آزاد ملاحظه می‌شود که ایجاد مناطق آزاد در رشد و عملکرد شهرهای داخل یا پیرامون آن تأثیرگذار بوده است. جوامع محلی این مناطق برای ایجاد فضایی جدید جهت ورود گردشگران، سرمایه‌گذاران و نخبگان تلاش می‌کنند. در نتیجه در اهداف ایجاد مناطق و توسعه این شهرها، به احداث و تأمین مدارس و بیمارستان‌ها، پارک‌ها، مراکز هنری، فرهنگی، باشگاه‌های تفریحی و ویلاها تأکید شده است (Bach, 2011). در این شهرها، تمامی ابعاد زندگی شهری به کمک فن‌آوری و سیستم‌های اطلاعاتی ارتباط داده شده و تسهیل می‌یابند؛ به عبارت دیگر، مناطق آزاد در پهنه خود به یک شهر کلی تبدیل می‌شوند و شهرها نیز با تفاوت‌های خود از یکدیگر مجزا می‌گردند، اما از نظر اجتماعی تفاوت گروه‌ها کم‌رنگ می‌گردند (PKF, 2019). این مناطق، نسخه‌ای از شهرهای قبلی با الگویی جدید هستند که نقش‌ها و عملکردهای خود را دارند (Bach, 2011). می‌توان گفت، اگرچه مناطق آزاد عمدتاً با اهداف اقتصادی و در سطح منطقه (یا ملی) احداث می‌شوند، اما اثرات زیادی بر محیط شهری مجاور یا پیرامون خود خواهند داشت؛ بنابراین لازم است تأثیر شکل‌گیری این مناطق بر جوامع محلی در ابعاد

مختلف و از دیدگاه محققان متفاوت، مورد بررسی قرار گیرد.

رشد شهری در مناطق آزاد در ابعاد مختلف بررسی شده است که ماهیت آن در سه دوره متفاوت شناسایی شده بدین صورت که پس از مرحله رشد اولیه، این مناطق به سمت مدرن شدن پیش می‌روند و در مرحله بعدی، نحوه تغییرات کاربری زمین و فرم شهرها به سمت ایجاد نظام شهری جدید است (Bach, 2015). به‌طور کلی تاکنون جوامع محلی و ارزش‌های آن‌ها در نظام نئولیبرال حاکم بر پارادایم مناطق آزاد کمتر مورد توجه واقع شده‌اند، اما امروزه برنامه‌ریزان توسعه در بسیاری از مناطق آزاد پس از آنکه با مشکلات عدیده‌ای روبرو شده‌اند، در راهبردها و برنامه‌های توسعه تجدیدنظر کردند تا نقش مؤثرتری در شکل‌گیری این مناطق مرتبط با منافع جوامع محلی ایفا نمایند (Bach, 2011).

لاساله و استوک منافع جوامع محلی را برای ارتباط ادراکی و شناختی (مانند انتخاب بهترین محل آب و هوایی برای استقرار بخش‌های مسکونی در رشد شهرها)، رفتاری (انطباق رفتار شهروندان در مواجهه با فضاهای شهر)، تکنولوژیکی و ابزاری (مانند استفاده از وسایل نقلیه نوین) را مهم می‌داند. تأثیر متقابل این مهارت‌ها، منجر به توانمندی‌های جوامع محلی در مواجهه با مسائل کالبدی می‌گردد (Lussault & Stock, 2019). همچنین مارکوس بیان می‌دارد که رشد شهر، منجر به تولید ارزش اجتماعی برای شهروندان نیز می‌شود. متغیرهای حرکت، تراکم و تنوع از شاخصه‌های اصلی رشد شهری است که منجر به تغییرات فرم و واجد ارزش کردن فضاها می‌گردد (Marcus, 2021)؛ بنابراین، ارزشمند شدن فضاها در جوامع محلی منجر به تغییر در ارزش زمین و در نتیجه تغییرات در کاربری‌های آتی می‌شود که می‌تواند سبب افزایش و کاهش ارزشمندی از دید جوامع محلی گردد. فارول اشاره می‌کند اگر مناطق آزاد به ارزش شهروندان پی برده و خواهان تأمین زیرساخت اجتماعی و محیط کالبدی با کیفیت باشند، امکان رشد بیشتر را برای خود فراهم می‌کنند. وی توجه به کیفیت و هزینه مسکن، خدمات بهداشتی، مدارس را زیرساخت اولیه خدماتی برای رشد شهرها در مناطق آزاد دانسته و بیان می‌کند که در صورت رفع نیاز اولیه در مرحله بعدی جوامع محلی، زیرساخت خدماتی ثانویه شامل امکانات تفریحی، محیط سالم و زیرساخت حمل‌ونقلی را طلب می‌کنند (Farole, 2011). دیدگاه وی عمدتاً کالبدی و بدون توجه به ارزش‌های اجتماعی است. از دیدگاه دیگر، اثرات مناطق آزاد بر جوامع محلی در سه دسته قابل بررسی است:

الف) عوامل مدیریتی: شامل شاخص‌هایی نظیر موقعیت منطقه، فعالیت اقتصادی، امتیازات ویژه و غیره.  
ب) عوامل مشارکت عمومی: که بعد اجتماعی را تشکیل می‌دهد و شامل شاخص‌هایی مثل آگاهی، مشورت، مداخله، همکاری و توانبخشی ساکنین جوامع محلی می‌شود.



ج) آگاهی سیاستی: تأکید بر نقش سیاست یک دولت در موفقیت مناطق آزاد و جوامع محلی پیرامون با بهره‌گیری از شاخص‌هایی نظیر جریان سیاسی و جریان مشکلات (Teangsompong & Sirisunhirun, 2018)

زنگ در مطالعه خود در چین توضیح می‌دهد که مناطقی که ارتباط قوی با جامعه محلی خود داشته‌اند بسیار موفق‌تر از دیگر مناطق اقتصادی بوده‌اند. این امر توسط همکاری سرمایه‌گذاران با شرکت‌ها و نهادهای محلی از طریق زنجیره تأمین و قراردادهای مشارکت صورت گرفته است (Jianwei, 2018). از دیدگاه فارول و آکینسی مناطق آزاد تجاری در اشتغال، سطح درآمد و نحوه کار ساکنین جوامع محلی و همچنین محیط‌زیست پیرامون آن‌ها تأثیرگذار است (Farole & Akinci, 2021). ویکستروم معتقد است که رشد شهری مناطق آزاد باید منجر به افزایش کیفیت مسکن، خدمات بهداشتی، آموزش، همراه با کاهش بروز جرم و جنایت گردد. این انتظارات برای سرمایه‌گذاران و اقشار نخبه نیز متفاوت است و آن‌ها توسعه زیرساخت حمل‌ونقلی، پاکیزگی محیط‌زیست و امکانات تفریحی را در رشد شهرها مؤثر می‌دانند (Wikström, 2023). هان با تحقیق در ۱۹ منطقه اقتصادی کره جنوبی دریافت که ارتباط قوی بین دانش‌بنیان بودن و رشد اقتصادی شهرها وجود دارد (Han, 2019). در این زمینه، کازمن به نقش مناطق آزاد به‌عنوان یک رهیافت مهم برای ارائه چارچوب توسعه مشارکتی، برای همه بخش‌ها (عمومی، خصوصی، دانشگاهی و ...) جهت ارائه راهبردها و سیاست‌های مبتنی بر دانش برای سرمایه‌گذاری و جذب نخبگان، اشاره می‌کند (kunzmann, 2008).

در بعد کالبدی مناطق آزاد، ویلیانسون بیان می‌کند که الگوی رشد کالبدی شهر در این مناطق، فراتر از مبحث توسعه اقتصادی بوده و توسعه اجتماعی و فرهنگی را نیز شامل می‌شود (Wilianson, 2017). در این راستا آکینسی و کریتل نوعی پارادایم جدید با هدف فراهم نمودن توسعه اقتصادی همراه با امنیت اقتصادی، نظم اجتماعی- فضایی برای شهرها با مفاهیم اقتصاد سیاسی فضا را تعریف کرده‌اند (Akinci & Crittle, 2008). بر همین اساس اسکوایز و هال معتقدند که الگوی رشد کالبدی مطلوب در مناطق اقتصادی به تعادل مناسبی بین کیفیت اقتصادی، کیفیت اجتماعی- فضایی و کیفیت نهادی- سازمانی نیاز دارد (Squires & Hall, 2013).

علاوه بر اینها، اثرپذیری جوامع محلی واقع در مناطق آزاد تحت تأثیر شرایط مکانی نیز قرار دارد. فو بیان می‌کند که الگوی توسعه رشد شهرها در مناطق آزاد در تجربیات شرق آسیا و خاورمیانه، ایجاد شهرهای نوین بر مبنای تکنولوژی و اهداف سبز است (Fu, 2017)، درحالی‌که تجربه هند بیانگر کاهش

زمین به دلیل اختصاص آن به مناطق آزاد و در نتیجه کاهش اراضی کشاورزی، تهدید امنیت غذایی و کاهش اشتغال محلی در جوامع مجاور شده است (Bhushan Rawat et al., 2011). با جمع‌بندی دیدگاه‌های مختلف مشاهده می‌شود که مفاهیم دسترسی به خدمات، ارزش‌های اجتماعی فضاها و انطباق‌پذیری کاربری‌ها از مهم‌ترین عوامل اصلی ارتباط رشد شهر با منافع جوامع محلی هستند. آنچه در این بین معمولاً مغفول واقع شده است، معنادار بودن این مفاهیم در الگوهای مختلف رشد شهرها است. نکته مهم دیگر، این است که مناطق آزاد بر ابعاد مختلف جوامع محلی تأثیر می‌گذارند: اقتصادی، اجتماعی، کالبدی و زیست‌محیطی. همچنین شرایط مکانی و زمانی نیز بر نحوه تأثیرگذاری بر این جوامع حائز اهمیت است. با این حال، رشد شهری (جوامع محلی) تحت تأثیر مناطق آزاد تنها معطوف به ارتقای رشد و توسعه اقتصادی نیست و شرایط اجتماعی، کالبدی و زیست‌محیطی را نیز در برمی‌گیرد. نتایج مطالعات صورت گرفته در این زمینه به شرح جدول ۱ است.

جدول (۱): جمع‌بندی اثرات مناطق آزاد بر رشد شهری جوامع محلی

اثرات	ابعاد	اندیشمندان / سال	
انباشت سرمایه و رونق سرمایه‌گذار، ایجاد اشتغال، افزایش تولید و صادرات، رونق گردشگری، کسب درآمدهای ارزی	اقتصادی	FIAS (2008) Jianwei (2018) Živković (2014)	۱
افزایش و ارتقای سطح آگاهی، مشورت، مداخله، همکاری و توانبخشی ساکنین جوامع محلی، ارتباط ادراکی و شناختی، رفتاری، تکنولوژیکی و ابزاری، افزایش دسترسی‌پذیری، حافظه و خاطره شهری و تصرف فضا، ارتقای کیفیت زندگی، کاهش بروز جرم و جنایت	اجتماعی	Bourdieu (1999) Harvey (2004) Yusuf & Nabeshima (2016) Kunzmann (2018) Han (2019) Lussat (2009) Farole (2021) Zeng (2016) Teangsompong & Sirisunhirun (2018) Wikström (2023)	۲
ایجاد کاربری‌ها متناسب با عملکرد مناطق و نیاز ساکنان شاغل، ارتقای زیرساخت، تأمین خدمات، رشد کالبدی شهر بر اساس ارتقای کیفیت اقتصادی، اجتماعی و فضایی	کالبدی	Wilianson (2007) Akinci & Crittle (2018) Marcus (2021) Bach (2011) Squires & Hall (2013) Zeng (2016)	۳
از دست رفتن اراضی باز و کشاورزی، قطع درختان، آلودگی آب، هوا، زمین، تولید ضایعات، توجه به تکنولوژی و اهداف سبز، بهبود کیفیت محیط‌زیست و محیط سالم	زیست محیطی	Farole (2021) Fu (2017)	۴

**ابعاد اصلی سنجش اثرات رشد شهر بر جوامع محلی**

در رابطه با ابعاد و معیارهای سنجش اثرات رشد شهر بر جوامع محلی، دیدگاه‌های متفاوتی از جمله دیدگاه کالبدی و اکولوژیستی، دیدگاه فرهنگ‌گرایی و اجتماعی و دیدگاه اقتصادی - سیاسی فضا وجود دارد که با توجه به تقابل پارادایم‌های سرمایه‌گذاری و منفعت عمومی در مناطق آزاد، نیاز به شناخت و دلایل الگوهای رشد بر اساس دیدگاه اقتصاد سیاسی فضا بیشتر احساس می‌شود. دیوید هاروی از نظریه‌پردازان پیشگامی است که به نقش بنیادین فضا در انتظام‌بندی و کارایی اجتماعی جوامع اشاره دارد و به دنبال دلایل شکل‌گیری سکونتگاه است. وی می‌کوشد تا با ریشه مسئله درگیر شود و سپس سازوکارهای حاکم بر تولید فضا را کشف نماید. طبق نظریات وی، انباشت سرمایه در زمینه‌ای تاریخی و جغرافیایی به وقوع می‌پیوندد و فرم‌های خاص فضایی را ایجاد می‌کند (Harvey, 2005). در این زمینه اولین نتیجه‌گیری آن است که تولید فضا، چه مستقیم و چه غیرمستقیم، ارتباط منافع جامعه محلی با نظام اقتصادی حاکم را منعکس می‌نماید. یکی از کاراترین دسته‌بندی‌ها در جهت اثرات شهروندان از فضای رشد کالبدی شهری، شامل اثرپذیری از فضای شهری یعنی فاصله‌اندازی، سلطه‌اندازی و کنترل فضا، از آن خود کردن فضا، و تولید فضا است. از نظر هاروی، این چهار بعد اثرپذیری شهروندان از فضای شهری از یکدیگر مستقل نیستند و همگی بر مبنای کنترل فضا شکل می‌گیرند (Harvey, 1990). از دیدگاه وی، حاکمیت هر منطقه یا شهر به‌عنوان قدرت در اجتماعات محلی وجود دارد و در بهترین حالت باید صرفاً مکانیزم‌های فرایند تصمیم‌گیری را نشان دهند (Harvey, 2000). وی اشاره به این واقعیت دارد که امروزه رشد شهرها نقشی بنیادین در پایداری و تداوم سرمایه‌داری ایفا می‌کنند که مفهوم جامع محلی در این حوزه چشم‌انداز مشترکی را برای پژوهش در حوزه مطالعات شهری و سایر علوم اجتماعی مرتبط ایجاد نموده است. همچنین محققانی نظیر پارسل و تیمن (۲۰۱۵) به پیروی از لوفور (۱۹۹۴) نیازهای جوامع محلی را در قالب حق به زندگی شهروندان مطرح می‌کنند که امروزه تحت تأثیر سیاست‌های حاکمیت‌ها و جریان‌های نظام بازار و سرمایه قرار گرفته است. اگر فضای توسعه‌یافته شهر در خدمت سرمایه باشد، موجب جایگزینی ارزش کاربری فضا با ارزش مبادله‌ای آن و در نتیجه بیگانگی فضا برای بهره‌وران می‌شود. به‌منظور مقابله با این بیگانگی باید کنترل بر نحوه رشد شهر و پراکنش خدمات در اختیار ساکنان شهر و با هدف بهره‌وری آنان صورت پذیرد (Purcell and Tyman, 2015). خودگردانی فضایی به معنای تکاپوی ساکنان شهر برای کنترل، مدیریت و تولید فضای شهر متناسب با نیازهای خود است. این در حالی است که کنترل بر رشد شهر حق مالکان زمین و نخبگان اقتصادی و سیاسی نیست، بلکه این حق افرادی است که تصمیمات درباره کاربری زمین مستقیماً بر آن‌ها تأثیر می‌گذارد (Purcell, 2003).

در مناطق آزاد رشد سرمایه محور شهرها به صورت معمول موجب کاهش نقش آفرینی شهروندان و افزایش تسلط نخبگان شهری و سرمایه‌داران بر تصمیم‌گیری‌های شهری شده است. در حالی که این حق تنها برای ساکنین آن‌ها خواهد بود که شامل حق مشارکت، حق تخصیص فضا به شهروندان، حق مرکزیت و حق شهروندی است (Bach, 2011).

دیگر نظریه پردازان همچون کاستلز نیز در بررسی ابعاد اصلی اثرات شهروندان و جوامع محلی از رشد شهرها، به موضوعات دیگری اشاره نموده‌اند. وی واژه‌های جدیدی مانند برابری ذاتی، خدمات بر حسب عرضه و تقاضا، استحقاق، حقوق موروثی، مشارکت در منفعت عمومی و مشارکت واقعی در تولید را مطرح می‌نماید. او برابری ذاتی را حق تمام جوامع محلی از توسعه شهر و جدا از میزان مشارکتشان در توسعه، تعریف می‌کند و از حقوق بیشتر شهروندان که بر منابع نایاب و ضروری تسلط دارند، صحبت می‌کند. کاستلز منافع جامعه محلی را در عدالت تعریف می‌نماید و تنها استثناء را در این میان به منظور حمایت از محروم‌ترین طبقه قائل می‌شود؛ اما هاروی به دنبال منافع جامعه محلی از طریق توزیع عادلانه است و بدین جهت، منافع جامعه محلی را در ارتباط با نیاز، منفعت و استحقاق تعریف می‌کند. با جمع‌بندی رویکردهای فوق می‌توان ابعاد اصلی سنجش اثرات رشد کالبدی شهر بر جامعه محلی را در جدول ۲ استخراج نمود.

جدول (۲): معیارهای سنجش عوامل اثرگذار بر منافع جوامع محلی

ابعاد اصلی	شاخص‌های عملیاتی
فرصت برابر <sup>۱</sup>	میزان فرصت برابر در استفاده از فضاهای شهری جدید
احساس مالکیت بر محیط شهری و برابری فضای اجتماعی <sup>۲</sup>	میزان احساس تعلق اجتماعی در نواحی رشد جدید شهر
	میزان احساس مالکیت جوامع محلی بر توسعه‌های جدید
شرکت در منافع عمومی <sup>۳</sup>	میزان عضویت در سازمان‌های غیردولتی و تشکل‌های مردمی

۱ فرصت برابر: این معیار به فرصت برابر به دسترسی برای همه از فرصت‌ها، منابع، امکانات و اطلاعات تاکید دارد، فرصت برابر و در تقابل با رانت‌های گروه‌های خاص صاحب قدرت و یا نفوذ تعریف می‌شود.

۲ برابری فضایی و اجتماعی: این معیار به جنبه‌ها و فرصت‌های استفاده عادلانه از فضا برای تمام اقشار فارغ از نوع، جنس، سن و ... تاکید می‌کند.

۳ شرکت در منفعت عمومی: مطابق این معیار، آن دسته از افرادی که فعالیتشان به نفع عده بیشتری است، بیشتر از آن عده که فعالیتشان به عده کمتری اختصاص دارد، حق ادعا دارند.

میزان مشارکت در ارائه نظرات برای توسعه‌های جدید	
میزان استفاده تمامی پایگاه‌های اقتصادی جامعه از فضاهاى شهری جدید	تفاوت <sup>۱</sup>
میزان اعتماد اجتماعی به اقدامات توسعه‌ای در مناطق آزاد	نیاز <sup>۲</sup>
میزان انگیزه‌ی پیشرفت در بخش‌های توسعه جدید	
میزان رضایت از ابعاد کالبدی (دسترسی به مسکن، خدمات، ارتباطات و تفریح) توسعه‌های جدید	استحقاق <sup>۳</sup>
میزان رضایت از زندگی و محیط شامل امنیت، سرزندگی	

### روش‌شناسی تحقیق

با توجه به هدف اصلی پژوهش و به منظور تحلیل اثرات شکل‌گیری منطقه آزاد ماکو بر جوامع محلی (شهرهای) مستقر در آن از روش‌های اسنادی و پیمایش به منظور گردآوری داده‌های موردنیاز استفاده شده است. پیمایش در قالب توزیع پرسش‌نامه در تمامی شهرهای منطقه صورت گرفته است. جامعه آماری در این پژوهش، معادل جمعیت شهری منطقه یعنی ۹۷۴۲۸ است و از روش نمونه‌گیری (تصادفی) بهره برده می‌شود. حجم نمونه از طریق فرمول کوکران، معادل ۵۳۶ نفر است. توزیع پرسش‌نامه به نحوی صورت گرفت که تمامی اقشار، گروه‌های سنی و جنسی در آن مشارکت داشته باشند.

پرسش‌ها شامل دو مرحله است: مرحله اول بررسی سنجش رشد شهری مطابق با معیارهای اشاره شده در مبانی نظری و مرحله دوم سنجش رضایت جامعه محلی از اثرپذیری رشد شهری است. جهت سنجش رضایت جامعه محلی و اثرپذیری ایشان از رشد شهری، بر اساس معیارهای اشاره شده در فصل دوم، پرسشنامه مربوط تنظیم گردیده تا با استفاده از نتایج آن میزان سنجش رضایت در شاخص‌های مورد اشاره به‌عنوان اثرات الگوی رشد شهری بر جامعه محلی مورد تحلیل قرار گیرد. هدف از سؤالات در پرسشنامه‌ها بررسی رضایت جامعه محلی به‌ویژه ایجاد فرصت برابر، سنجش احساس تعلق، سنجش احساس

۱ تفاوت: این معیار بدان معناست که در صورتی که تفاوتی در توزیع وجود دارد، این تفاوت زمانی عادلانه است که به نفع محروم‌ترین طبقه باشد.

۲ نیاز: این معیار اشاره دارد که افراد دارای حقوق مساوی، واجد بهره‌وری از منابع و امتیازات هستند؛ ولی نیاز همه افراد مشابه نیست و تساوی در بهره‌وری از دیدگاه نیاز افراد به صورت تخصیص نابرابر (عدم تساوی) جلوه گر می‌شود.

۳ استحقاق: این معیار به مواردی اشاره دارد که افراد به دلایلی همچون سابقه زحمت بیشتر، تحت تعلیم بوده و به میزان تحصیلات و ... استحقاق بیشتری دارند.

مالکیت بر فضا، اعتماد اجتماعی، رضایت از ابعاد کالبدی دسترسی مسکن، ارتباطات و تفریحات، رضایت از محیط زندگی، برابری فضای خدمات شهری و... ناشی از رشد شهر است.

بر اساس ابعاد و معیارهای ارائه شده، پرسشنامه‌ای بر اساس سؤالات جدول ۴ منتج از معیارهای مورد اشاره تهیه گردیده است که هر یک از سؤالات نشان‌دهنده میزان اثرگذاری و وضعیت معیارها در جامعه محلی نمونه موردی است. شایان‌ذکر است، پرسشنامه‌ها با استفاده از توضیحات کامل برای پرسش‌شونده و تکمیل توسط پرسشگر انجام گرفته است تا با اطمینان لازم برای فهم سؤالات و همچنین ساده‌سازی مفاهیم تخصصی به عمل آید.

جدول (۳): انطباق پرسش‌ها و معیارهای سنجش رشد شهری و تأمین منافع جامعه محلی

معیار سنجش	پرسش
شدت و ابعاد رشد شهری	به نظر شما اثرات ایجاد منطقه آزاد بیشتر در کدام حوزه بوده است؟
	توسعه زیرساخت شهری، توسعه زیرساخت‌های بازرگانی، توسعه زیرساخت‌های صنعتی، توسعه بخش گردشگری، توسعه بخش کشاورزی، توسعه شبکه حمل‌ونقل
	شبکه خیابان‌ها و دسترسی‌ها، ساختار حمل‌ونقل عمومی، ساخت‌وساز شهری، فضای سبز و پارک، خدمات بهداشتی، خدمات آموزشی، منظر شهری، تأسیسات آب و برق
رشد محدوده شهری	مهم‌ترین نقطه قوت ایجاد منطقه آزاد در شهر خود را چگونه ارزیابی می‌کنید؟
	افزایش ساخت‌وساز شهری، افزایش محدوده شهری، افزایش قیمت زمین شهری، افزایش فضاهای عمومی شهر، بهبود عملکرد مدیریت شهری، اشتغال‌زایی
فرصت برابر در استفاده از فضاهای شهری جدید	آیا محدودده شهر شما در ۵ سال اخیر رشد یافته است؟
	آیا از اینکه محدوده‌های شهر شما رشد یافته است، رضایت دارید؟
احساس تعلق اجتماعی در نواحی رشد جدید شهر	آیا در ۵ سال گذشته، امکان استفاده از تمامی فضاهای شهری را داشته‌اید؟
	چقدر به شهر خود علاقه دارید؟
احساس مالکیت جوامع محلی بر توسعه‌های	در ۵ سال اخیر علاقه‌مندی شما به شهر خود افزایش یافته است؟
	چقدر احساس مالکیت و هویت به بخش‌های جدید شهر خود دارید؟

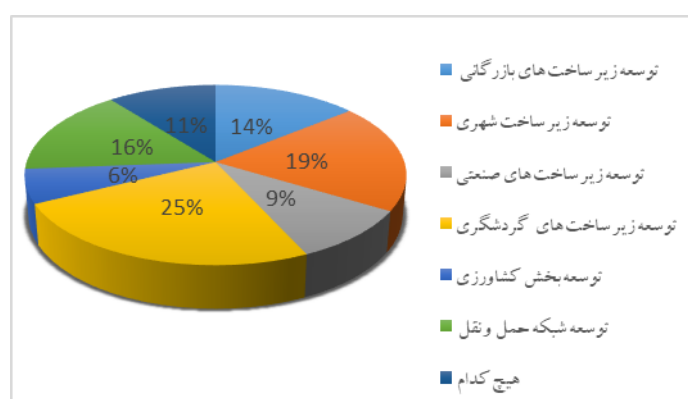
	جدید
چه میزان خود را در تغییرات حاصل شده شهر پس از ایجاد منطقه آزاد شریک می‌دانید (نظرات شما با این تغییرات همخوان بوده است)؟	مشارکت در ارائه نظرات برای توسعه‌های جدید
آیا امکان استفاده از خدمات شهری در توسعه جدید ۵ سال اخیر، برای شما بیشتر شده است؟	احساس برابری فضای خدمات شهری در توسعه‌های جدید
به نظر شما تمامی اقشار شهروند توانایی و امکان استفاده از فضاهای جدید شهری را دارند؟	استفاده تمامی پایگاه‌های اقتصادی جامعه از فضاهای شهری جدید
تا چه میزان به اقدامات سازمان منطقه آزاد و دیگر دستگاه‌های اجرایی که رشد شهری در سال‌های اخیر را رقم زده‌اند، اعتماد دارید و اقدامات آن‌ها را مفید می‌دانید؟	اعتماد اجتماعی به اقدامات توسعه‌ای در مناطق آزاد
چقدر به اثرگذاری منطقه آزاد، بر رشد و توسعه آتی شهر شما امید دارید؟	انگیزه پیشرفت در بخش‌های توسعه جدید
محدوده‌های رشد یافته شهر شما، امکان دسترسی بیشتر به مسکن، دسترسی و خدمات مناسب‌تر را فراهم آورده است؟	رضایت از ابعاد کالبدی (دسترسی به مسکن، خدمات، ارتباطات و تفریح) توسعه‌های جدید
آیا از خدمات آموزشی، بهداشتی، درمانی و زیربنایی شهر خود رضایت دارید؟	
آیا از خدمات شهری مانند نظافت خیابان، کیفیت مسیرهای دسترسی، پیاده راه‌ها، فضای سبز، حمل‌ونقل عمومی رضایت دارید؟	
به‌طور کلی آیا پس از ایجاد منطقه آزاد، میزان رضایت از محیط زندگی شامل سرزندگی، عملکرد مناسب، امنیت و... افزایش یافته است؟	رضایت از محیط شهری و کیفیت زندگی
اگر بخواهید پیشنهادی برای بهبود محیط زندگی شهر خود و توسعه جدید افتاده دهید، چه خواهد بود؟	

در این پژوهش، منطقه آزاد ماکو واقع در استان آذربایجان غربی به‌عنوان مورد مطالعاتی انتخاب شده است. این منطقه در سال ۱۳۹۲ به‌عنوان منطقه آزاد اعلام شده است که پنج شهر ماکو، بازرگان، شوط، پلدشت و مرگنلر و حدود ۲۶۳ روستا را دربرمی‌گیرد. جمعیت تقریبی این منطقه در سال ۱۳۹۹ حدود ۹۷۰۰۰ نفر است. این منطقه با هدف توسعه فعالیت‌های خدماتی - بازرگانی شکل گرفته است. تجزیه و

تحلیل داده‌ها با استفاده از نرم‌افزار Excel ۲۰۱۸ صورت گرفته است.

### یافته‌ها

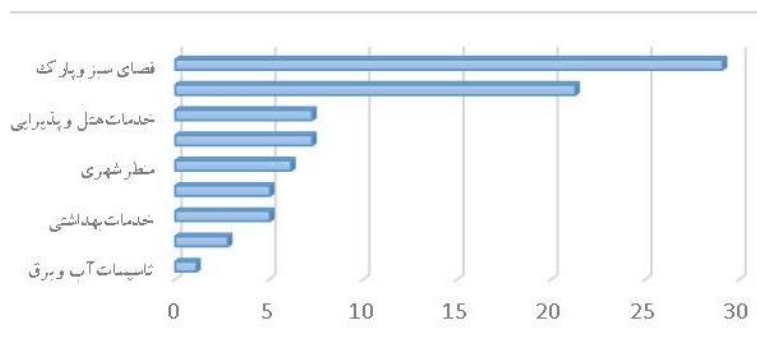
یافته‌های پرسش‌نامه نشان می‌دهد که با ایجاد منطقه آزاد ماکو، گسترش محدوده شهری به صورت نسبی اتفاق افتاده است و رضایت از این امر کم و خیلی کم بوده است. در واقع، رشد افقی و پراکنده شهرها باعث کاهش رضایت‌مندی از محیط زندگی شده است. پاسخ‌دهندگان، اثرگذاری ایجاد منطقه آزاد را در حوزه توسعه زیرساخت گردشگری (۲۵ درصد)، زیرساخت شهری (۱۹ درصد) را بیش از دیگر موارد دانسته‌اند که این امر نشان از توجه مدیریت مناطق آزاد به ابعاد زیرساختی به دلیل اهمیت اهداف جذب گردشگری و بهبود کیفیت محیطی و جذب سرمایه‌گذار بوده است (شکل ۳).



شکل ۳: حوزه اثرگذاری ایجاد منطقه آزاد ماکو بر شهرهای واقع در آن از دیدگاه جامعه محلی (درصد)

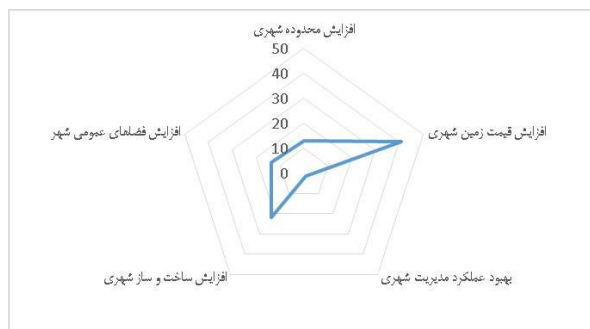
بر اساس نظرات شهروندان، ایجاد منطقه آزاد منجر به بهبود و توسعه فضاهای سبز و پارک و توسعه شبکه خیابان‌ها و دسترسی‌ها در نظام شهری شده است. همچنین ساختار حمل و نقل عمومی، خدمات پذیرایی و تفریحی، منظر شهری، ساخت و ساز شهری، خدمات بهداشتی و آموزشی و تأسیسات زیربنایی به ترتیب در درجه‌های بعدی از نظر بهبود عملکردی نظام شهرها پس از ایجاد منطقه آزاد قرار داشته‌اند (شکل ۴).





شکل ۴: ابعاد بهبود یافته در نظام رشد شهر منطقه آزاد ماکو از دیدگاه جامعه محلی (درصد)

همچنین، افزایش قیمت زمین (بیش از ۴۰ درصد) به عنوان مهم ترین اثر ایجاد منطقه آزاد در نظام رشد شهری شناسایی شد و پس از آن افزایش محدوده شهری (رشد افقی) و افزایش ساخت و ساز شهری (شدت رشد) در رتبه های بعدی قرار دارد. افزایش قیمت زمین نیز، به عنوان اثر منفی بر نظام رشد شهری تلقی شد. این عامل منجر به تغییر نظم شهری و بر هم خوردن نظام کالبدی توسعه می شود. بهبود عملکرد مدیریت شهری نیز کمترین تأثیر را دارد که این امر نشان دهنده عدم اعمال مدیریت یکپارچه در این منطقه است (شکل ۵).

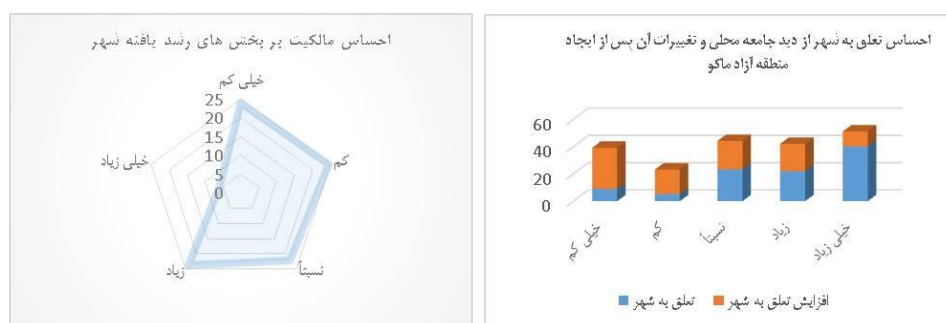


شکل ۵: مهم ترین اثر ایجاد منطقه آزاد ماکو بر شهرهای محدوده (درصد)

در مرحله بعد، معیارهای منافع جامعه محلی در رشد شهری ارزیابی شد. در اولین معیار (فرصت برابر)، ۶۰ درصد به عدم تأمین و ۴۰ درصد به تأمین فرصت برابر از امکانات شهری اشاره کردند که بیانگر عملکرد متوسط مدیریت شهری و حاکمیت مناطق آزاد در این خصوص است. مهم ترین دلیل عدم تأمین فرصت

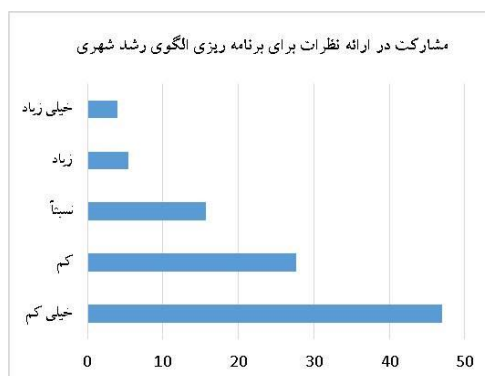
برابر، ایرادات طرح‌ها تلقی شد که این امر نشانگر از تأمین فرصت برابر برای اکثر گروه‌های اقتصادی است.

در معیار دوم، شهروندان احساس تعلق خیلی زیاد و زیاد داشتند؛ اما با تغییرات الگوی رشد شهری پس از ایجاد منطقه آزاد، روند افزایش احساس تعلق به شهرها کاهش یافته است که این امر می‌تواند به جهت ظهور سرمایه‌گذاری بیرونی در شهرها، افزایش شهروندان غیر بومی و مهاجر در شهرها باشد (شکل ۶). کاهش معیار احساس مالکیت بر فضاهای شهری نیز مؤید این موضوع است. بر اساس نتایج، احساس مالکیت شهر با ایجاد منطقه آزاد کاهش یافته است (شکل ۷).



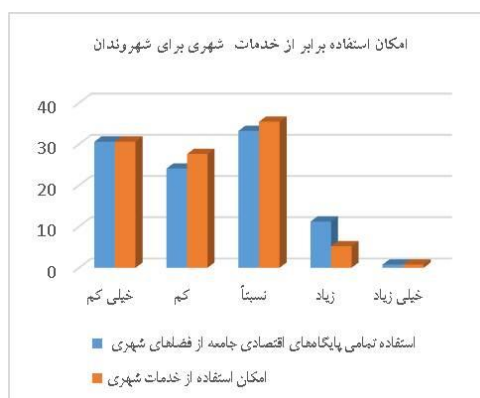
شکل ۶ و ۷: ارزیابی احساس تعلق و احساس مالکیت به محیط شهری پس از ایجاد منطقه آزاد ماکو (درصد)

در معیار مشارکت جامعه محلی در برنامه‌ریزی الگوهای رشد شهری، بیش از ۷۵ درصد به مشارکت خیلی کم و کم اشاره نمودند. این امر به تبعیت از عدم مشارکت جامعه محلی در نظام برنامه‌ریزی و تصمیم‌گیری مدیریت شهری ایران است (شکل ۸).



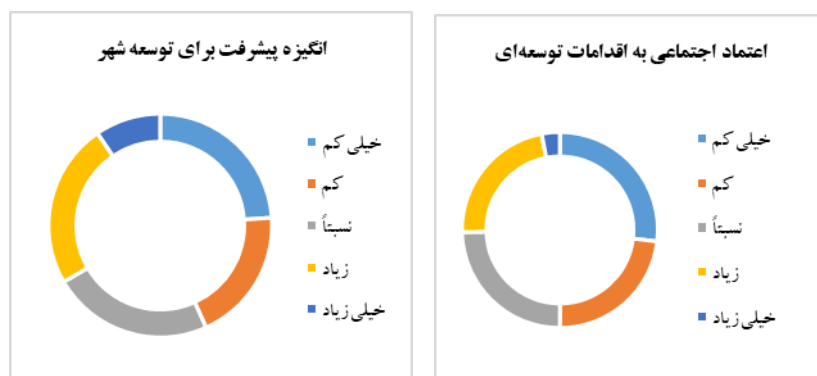
شکل ۸: ارزیابی مشارکت در ارائه نظرات شهروندان در منطقه آزاد ماکو (درصد)

در مورد معیار استفاده از خدمات شهری توسط پایگاه‌های اقتصادی مختلف، بر اساس نظرات، نظام شهری فعلی امکان این امر را به صورت نسبی فراهم نیاورده است. به طور کلی خدمات شهری ایجاد شده مورد استفاده بخشی از جامعه قرار گرفته است (توانایی مالی). دلایل آن می‌تواند وجود فضاهای شهری نیمه عمومی و ایجاد شده توسط بخش خصوصی باشد که مانع استفاده گروه‌هایی با توان اقتصادی کمتر می‌شود. این امر در شهرهای ماکو و بازرگان بیشتر از دیگر شهرهای منطقه بوده است (شکل ۹).



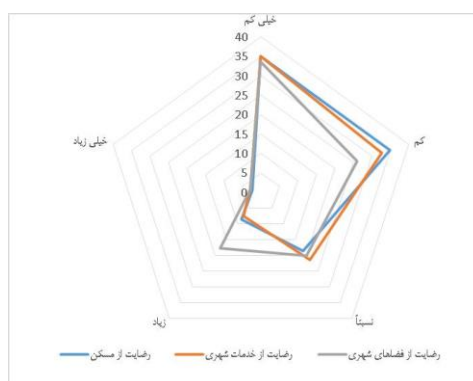
شکل ۹: ارزیابی امکان استفاده برابر از خدمات شهری در منطقه آزاد ماکو (درصد)

بررسی اعتماد به نظام مدیریت شهر و منطقه آزاد ماکو به عنوان عنصر اصلی مدیریت الگوی شهر بیانگر اعتماد کمتر جامعه محلی به نظام حکمروایی شهر است. بخشی از این پدیده ناشی از عدم اعتماد عمومی به نظام حاکمیت در کلیت جامعه شهری ایران و بخشی نیز مرتبط با عملکرد شهرداری و سازمان منطقه آزاد ماکو در این زمینه است (شکل ۱۰). در زمینه شاخص انگیزه برای پیشرفت و توسعه شهر، شهروندان دید مثبتی نسبت به پیشرفت شهر تحت تأثیر ایجاد منطقه آزاد داشتند این موضوع رضایت شهروندان از بخش‌هایی از توسعه شهری محقق شده را نشان می‌دهد که می‌تواند با شناسایی بخش‌های مختلف مورد ارزیابی قرار گیرد (شکل ۱۱).



شکل ۱۰ و ۱۱: ارزیابی معیارهای انگیزه پیشرفت و اعتماد اجتماعی در منطقه آزاد ماکو

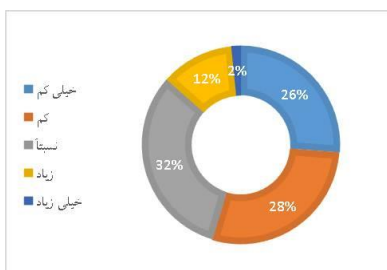
با بررسی رضایت جامعه محلی از الگوی رشد شهری محقق شده، ملاحظه می‌گردد که رضایت از مسکن، خدمات شهری و فضای شهری، تا حدودی مشابه یکدیگر بوده و تنها رضایت از فضاهای شهری بیشتر از دیگر ابعاد می‌باشد که این امر به دلیل اجرای طرح‌های ساماندهی معابر و فضای سبز در این محدوده است. شایان ذکر است بیش از ۷۰ درصد پرسش‌شوندگان رضایت خیلی کم و کم را اعلام نموده‌اند که در شهرهای ماکو و بازرگان نتیجه تقریباً متوسط (۴۰ درصد کم و خیلی کم) بوده است (شکل ۱۲).



شکل ۱۲: رضایت از نظام محیط کالبدی الگوی رشد شهری (درصد)

درنهایت، افزایش رضایت از محیط زندگی شهری شامل کارایی، عدالت، سرزندگی، امنیت و غیره، فارغ از بخش‌های توسعه‌یافته پس از ایجاد منطقه آزاد، مورد پرسش قرار گرفت که مطابق با شکل ۱۳،

رضایت مندی در سطح خیلی کم و کم بود. بررسی پیشنهاد در خصوص افزایش رضایت مندی و بهبود محیط زندگی نشان می‌دهد که تأمین کاربری‌های خدمات شهری مورد نیاز، بهبود منظری شهری، احداث پارک و فضای سبز، احداث معابر جدید، ایجاد فضاهای عمومی شهری و افزایش محدوده شهری از مهم‌ترین اقدامات برای توسعه آتی است. نتایج نهایی این تحلیل به شرح جدول ۴ است.



شکل ۱۳: رضایت از محیط شهری و کیفیت زندگی در الگوی رشد شهری محقق شده (درصد)

جدول (۴): جمع‌بندی اثرات شکل‌گیری منطقه آزاد ماکو بر رشد شهری از دیدگاه جوامع محلی پیرامون

نظرات جامعه محلی	معیار سنجش	ابعاد
توسعه زیرساخت شهری، شبکه حمل‌ونقل، کاربری‌های مرتبط با گردشگری	حوزه اثرگذاری منطقه آزاد بر شهرها	شدت و ابعاد رشد شهری
	بهبود ابعاد توسعه شهری	رشد محدوده شهری
	مهم‌ترین تأثیر منطقه آزاد در نظام رشد شهری	
فضای سبز و پارک، شبکه خیابان‌ها و دسترسی‌ها	رشد محدوده شهری	ایجاد فرصت برابر
افزایش در قیمت زمین شهری، ساخت‌وساز شهری، محدوده شهری	رضایت از رشد محقق شده	
متوسط	فرصت برابر در استفاده از فضاهای شهری	احساس مالکیت بر فضای شهری
کم	احساس تعلق شهروندان به شهر	
خیلی زیاد	احساس مالکیت بر بخش‌های رشد یافته	مشارکت
نسبتاً کم	مشارکت در برنامه‌ریزی الگوی شهری	
خیلی کم	امکان استفاده برابر از خدمات شهری	تفاوت
نسبتاً کم	اعتماد اجتماعی به اقدامات توسعه‌ای	نیاز
متوسط		

نسبتاً زیاد	انگیزه پیشرفت در بخش‌های توسعه جدید		استحقاق
نسبتاً کم	مسکن	رضایت از ابعاد	عدالت فضایی
نسبتاً کم	خدمات شهری	کالبدی توسعه	
متوسط	فضاهای شهری	جدید	
کم	رضایت از محیط شهری پس از ایجاد منطقه آزاد	رضایت از محیط شهری و کیفیت زندگی	رضایت

### بحث، نتیجه و پیشنهادها

هدف اصلی این تحقیق، تحلیل اثرات شکل‌گیری منطقه آزاد ماکو بر رشد شهری جوامع محلی مستقر در این منطقه بود. با توجه به مطالعات نظری صورت گرفته، شاخص‌های مورد نظر استخراج شد و بر اساس دیدگاه ساکنان این منطقه، داده‌ها مورد تحلیل قرار گرفت. نتایج مرحله اول تحلیل نشان می‌دهد که با ایجاد منطقه آزاد، رشد محدوده شهری به‌طور متوسط (نه کم و نه زیاد) صورت گرفته است و در این زمینه، حوزه اثرگذار شامل توسعه زیرساخت‌های شهری، شبکه حمل‌ونقل و کاربری‌های مرتبط با توسعه گردشگری بوده و الگوی رشد محقق شده منجر به بهبود فضای سبز و پارک و خیابان‌ها و دسترسی‌های شهرها گردیده است.

از نظر تأمین منافع جامعه محلی، پس از ایجاد منطقه آزاد، فرصت برابر در استفاده از فضاهای شهری کاهش یافته است. احساس تعلق شهروندان نسبت به شهر با الگوی رشد شهری محقق شده، کاهش یافته است. احساس مالکیت شهروندان بر فضاهای شهری در ساختار رشد یافته شهری بسیار کم بوده است. مشارکت در ارائه نظرات برای برنامه‌ریزی شهری پس از ایجاد منطقه آزاد بسیار کم بوده است. اعتماد اجتماعی به اقدامات پس از ایجاد منطقه به‌صورت نسبتاً امیدوارکننده برای جامعه شهری بوده است. در مجموع بر اساس نظرات جامعه محلی رضایت از ابعاد کالبدی رشد شهری محقق شده پس از ایجاد منطقه آزاد، شامل مسکن، خدمات شهری کم و در بعد فضای عمومی متوسط بوده است.

لازم به ذکر است که عدم توجه به منافع جامعه شهری در نظام رشد کالبدی به دلیل اولویت داشتن جریان سرمایه بوده است. عدم رضایت شهروندان و کاهش عدالت فضایی در استفاده از فضاهای شهری این امر را تأیید می‌کند که در ادامه منجر به تعارضات شدید جامعه محلی با مهاجران، متخصصان و سرمایه‌گذاران و نهایتاً شکست جریان ورود سرمایه تولیدی نیز خواهد گردید.

با مقایسه نتایج پژوهش می‌توان گفت که ایجاد منطقه آزاد، نقطه عطفی در تحولات شهرسازی و اجتماعی آن محسوب می‌شود، زیرا فرایند الگوی رشد شهری باعث ارتباط آن‌ها با سازوکارهای مکتب سرمایه‌داری می‌شود. با این حال، منطقه آزاد ماکو در دستیابی به اهداف خود (به‌جز در سرمایه‌گذاری و عمران شهری) موفق نبوده است. این امر نشان می‌دهد که افزایش شدت رشد شهری بیش از آنکه نتیجه شاخص‌های هدف‌گذاری شده بر اساس تولید باشد، متأثر از مصرف، واردات و سوداگری زمین بوده است.

در این میان نظرات شهروندان، مبنی بر کاهش تأمین فرصت برابر، احساس مالکیت، تفاوت، نیاز، استحقاق، عدالت فضایی و رضایت کم بر فضاهای شهری تولید شده نیز نشان‌دهنده اولویت یافتن سرمایه‌داری در برابر منافع محلی در شهرهای آن‌ها بوده است. الگوی فضای شهری محقق شده شهرها در اقتصاد این منطقه آزاد، تحت نیروها و گروه‌های مختلف اقتصادی و سوداگری، الگوی فضایی را متبلور کرده است که تسهیل‌کننده جریان گردش سرمایه و سود اضافی به نفع طبقات سرمایه‌دار بوده است و شهر را به‌طور کامل از منافع شهروندان تهی کرده است که ایجاد الگوی حاشیه‌نشینی و چندمرکزی قدرتمند در شهرهای آن‌ها و کاهش خدمات شهری از تبعات آن‌هاست.

با توجه نقش محرک رشد شهرها در توسعه مناطق آزاد و حل مسائل فوق‌الذکر پیشنهاد می‌شود تا مسئله شهرهای مستقر در منطقه آزاد ماکو با رویکردهای توسعه این منطقه یکپارچه باشد و به‌صورت بخشی از فرآیند آن تعریف شود. همچنین ایجاد تفاهم، انگیزه و اراده در توسعه شهرهای این منطقه، مهم‌ترین اقدام در این زمینه است تا بتواند منجر به یکپارچه‌سازی خدمات و بهبود وضعیت الگوی رشد شهری آن بر اساس اهداف بستر سرمایه‌گذاری و عدالت شهری گردد.

نهایتاً ایجاد ساختار مشارکت و نظارت جامعه محلی در روند رشد شهری منطقه آزاد ماکو حیاتی است؛ زیرا تا زمانی که شهروندان ضرورت ورود جریان‌های سرمایه برای توسعه متوازن این منطقه را درک نکنند، در جهت مقابله با اهداف توسعه سرمایه‌گذاری اقدام خواهند کرد. این مشارکت باید از فرایند برنامه‌ریزی آغاز شود و تا مراحل اجرا و نظارت ادامه یابد. تشکیل انجمن‌های صنفی و گروه‌های حائز منافع مشترک در فعالیت منطقه و ساختارسازی برای مشارکت آن‌ها در تصمیم‌سازی سازمان‌های این منطقه آزاد می‌تواند در این زمینه مؤثر واقع گردد.

## References

- Akinci, G., & Crittle, G. (2018). *Special Economic Zones: Performance, Lessons Learned and Implications for Zone Development*, The World Bank, Washington DC.
- Bach, J. (2011). Modernity and the Urban Imagination in Economic Zones, *Theory Culture Society*, 28(2), 98-107.
- Bach, J. (2015). Shenzhen: City of Suspended Possibility, *International Journal of Urban and Regional Research*, 35(2), 414-420.
- Bhushan Rawat, V. (2011) *The Impact of Special Economic Zones in India: A case study of Polepally SEZ*, International Land Coalition.
- Bourdieu, P. (1999). *The Weight of the World, Social Suffering in Contemporary Society*, Polity Press.
- Davidson, M. (2015). A Planners Dictionary, *APA Planning Advisory Service*, New York.
- DMCC corporate governance practical guidance, 2024, *Lessons Learned, and Implications for Zone Development*, the World Bank, Washington DC.
- Durlauf, S. (2018). *Urban Growth*, Princeton University.
- El Shimy, N. (2018). From Free Zones to Special Economic Zones, The UAE Case Study Presented, *Chief Economic, Regulatory and Customer Service Officer the Higher Corporation for Specialized Economic Zones*, ZonesCorp.
- Farole, T. (2011). *Special Economic Zones in Africa: Comparing Performance and Learning from Global Experiences*, The International Bank for Reconstruction and Development, The World Bank.
- Farole, T., & Akinci, G. (2021). *Special Economic Zones: Progress, Emerging Challenges, and Future Directions*, World Bank Publications.
- FIAS. (2018). *Special Economic Zones: Performance, Lessons Learned, and Implications for Zone Development*, the World Bank, Washington DC, E3.



- Fu, X., & Gao, Y. (2017). *Export Processing Zones in China: a survey*, A report for the ILO (International Labor Organization).
- Hafeznia, M. R. (2015). *Political Geography of Iran*, Tehran: Samt. (In Persian)
- Han, J. (2019). *More Deregulation Planned for Free Economic Zones*, Korea Times.
- Harvey, D. (2005). *Capitalism: The Factory of Fragmentation* (Zia Tavana, M.H. Trans) Political and Economic Ettelaat: Tehran.
- Jianwei, Y. (2018). *China (Shanghai) Pilot Free Trade Zone*, General of P.R. China in Toron.
- Kunzmann, K. (2008). Spatial Dimensions of Knowledge Production, Knowledge-based Urban Development, Hersey, PA: *IGI-Global*, 296-300.
- Lussault, M., & Stock, M. (2019). Doing with Space: Towards a Pragmatics of Space, *Social Geography Discussions*, 5(1): 1–23.
- Majedi, H., & Pourjohari, A. (2012). Evaluation of success rate and consequences of limiting urban growth in Iran, *Seffe*, 20 (3): 45-62. (In Persian)
- Marcus, L. (2021). Spatial Capital, *Space Syntax*, 1: 30–40.
- PKF. (2019). Free Zones in the United Arab Emirates, *PKF: Accountants and Business Advisers*, Dubai.
- Purcell, Mark., & Tyman Shannon, K. (2015). Cultivating Food as a Right to the City, Local Environment: *International Journal of Justice and Sustainability*, 20(10), 1132-1147.
- Shaw, B. (2016). Land Use in Dubai, University of Chicago Law School Chicago Unbound, *Law School International Immersion Program Papers*, 23.
- Squires, G., & Hall, S. (2023). Lesson (Un)Learning in Spatially Targeted Fiscal Incentive Policy: Enterprise Zones (England) and Empowerment Zones (US), *Land Use Policy*, 33, 81-89.

Teangsompong, T., & Sirisunhirun, S. (2018). Multi-Level Structural Equation Modeling for Citydevelopment Based on the Expectations of the Local Population in a Special Border Economic Zone in Western Thailand, *Social Sciences*, 39, 534-541.

Wang, J. (2023). The Economic Impact of Special Economic Zones: Evidence from Chinese Municipalities. *Development Economics*, 101, 133-147.

Wikström, A. (2023). *The Challenge of Change: Planning for social urban resilience. An analysis of contemporary planning aims and practices*. Master's Thesis in Urban and Regional Planning, Department of Human Geography, Stockholm University.

Wilianson, I. (2017). Global Challenges for Land Administration and Sustainable Development, *Lincoln Institute of Land Policy*, Working Paper.

Yusuf, S., & Nabeshima, K. (2006). Postindustrial East Asian Cities: *Innovation for Growth World Bank and Stanford Economics and Finance*

Zeng, D. Z. (2015). Global Experiences with Special Economic Zones: Focus on China and Africa, *World Bank Policy Research Working Paper 7240*. Washington, DC: World Bank.

Zeng, D. Z. (2016). Building a Competitive City through Innovation and Global Knowledge: The Case of Sino-Singapore Suzhou Industrial Park, *Policy Research Working Paper 7570*. Washington, DC: World Bank.

Živković, M.; Jovanović, G., & Kondić, S. (2014). Flexible Planning Strategies of Sustainable City Development. *Architecture and Civil Engineering*, 273-296.